ЧĂВАШ ЧĔЛХИ ИСТОРИЙĔНЧЕН

1956 çулхи май уйăхĕнче Чăвашсен чĕлхепе литературă, истори тата экономикă тĕпчев институчĕ чăваш халăхĕ епле чăмăртанса кайни çинчен ятарласа сесси ирттернĕччĕ. Каярахпа вара, 1957 çулта, çав сессире тунă докладсене, тухса калаçнă юлташсен сăмахĕсене пуçтарса, «О происхождении чувашского народа» ятлă кĕнеке тухнăччĕ.

Кунта хускатса ярас сăмах, шăп çак асăннă ыйту çинчен пымасть пулсан та, унпа тачă çыхăнса тăрать, мĕншĕн тесен чăваш халăхĕн авалхи кун-çулне тĕпчесе пĕлес ĕçре чĕлхе историйĕн йĕрĕ чи шанчăклă япаласенчен пĕри пулса тăрать.

Чăваш чĕлхи çинчен ăслăçсем çырма тытăнни хăй кăна историн пĕр тапхăрĕ пулса тăрать. Пур авторсен ĕçĕсем çинче чарăнса тăма кунта май та çук, çапах та чăваш чĕлхине тĕпчес ĕçре чи пысăк вăй хунă çынсен ячĕсене аса илни вырăнлă пек туйăнать.

«История Российская с самых древнейших времен» (1768, 317 страница) ятлă кĕнекере В. Н. Татищев çапла çырни пур: «Вниз по реке чуваши, древние булгары, наполняли весь уезд Казанской и Симбирской».

Çакăн хыççăн çĕр çул иртнĕ, анчах чăваш халăх историйĕпе чĕлхи çинчен тавлашу чарăнман. Пĕрисем чăвашсене фин-угор йăхĕнчен тухса тутарланнă халăхсем, теприсем—буртассем, хазарсем, аварсем, тенĕ.

Çак пăтрану Атăл çинчи авалхи пулхăрсен виçĕ чул палăкĕ çинчи сăмахсене Фейзханов вуласа тухиччен пынă. Фейзханов мулла хăй тĕпчесе пĕлни çинчен «Три надгробных булгарских надписи» (Известия Археологического общества, т. IV, 1863, стр. 395—404) ятлă статья пичетленĕ, палăк çине çырнă пулхăр сăмахĕсем чăвашла сăмахсем, тенĕ.

Н. И. Ильминский «О фонетических отношениях между чувашским и тюркскими языками» (Известия Арх. об-ва, т. I, 1865, стр. 80—84) статьяра чăваш тата пулхăр чĕлхинчи сасăсем ытти тюрк чĕлхисенчи хăшпĕр сасăсенчен уйрăлса тăнине кăтартнă.

Чăвашсемпе булгăрсем хушшинче чăнах та çыхăну пуррине чи малтан А. Куник академик ĕнентерÿллĕ кăтартса панă тесен те юрать. «О родстве Хагано-булгар по славяно-булгарскому Именику» ятлă тĕпчевре («Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах, ч. I, приложение к 32 тому Записок И. Ак. Наук № 2, Санктпетербург, 1878) А. Куник академик çапла çырать: «Чем более я вдумывался в отношение чувашей к вымершим камским булгарам, тем более убеждался, что в чувашах мы встречаем, если не остатки так называемых белых или серебряных болгар (камских болгар), то все же одну из тюркских отраслей, к которой принадлежали и жители болгарского ханства в Среднем Поволжье...»

Дунай çинчи булгар хаганĕсем (кнеçĕсем) миçе çул пурăннипе миçе çул хаганра ларни çинчен А. Н. Попов профессор 1866 çулта пичетленĕ Хронографсемпе паллашнă хыççăн А. Куникăн малтанхи шухăшĕ тĕп шанăçа куçнă: «При первом же взгляде на этот Именик (булгăр хаганĕсен ячĕсем, М. Федотов) разобрал я при помощи давно уже мне известных числительных имен чувашского языка многие из этих последних загадочных числительных имен».

А. Н. Попов тĕпчесе тунă хронографсене вуласа тухсанах, А. Куник «Именик» çинчен хăй мĕнле шутланине Мускав, Хусан, Париж ученăйĕсене тата В. В. Радлов академике çав çулах çырса пĕлтерет. 1867 çулта вăл «Согласно желанию Вашему, пытаясь объяснить болгарские числа и сравнить их с числами известных мне тюркских наречий, я пришел к следующему выводу... Одно кажется мне безусловно верным,— а именно, что эти числа принадлежат народу, говорящему на тюркском наречии и что это наречие очень близко к чувашскому».

Чăвашсемпе пулхăрсем тĕлĕшпе пуринчен ытла Н. И. Ашмарин ĕçленĕ. XIX ĕмĕр вĕçĕнчи тата пирĕн вăхăтри историксем, чĕлхе тĕпчевçисем ытти тюрк халăхĕсемпе чăвашсем çинчен çырнă чухне тÿрех Н. И. Ашмарин ĕçĕ çине таяннă, таянаççĕ те. 1912 çулта Хусанта пичетленнĕ «Булгары и чуваши» кĕнекинче вăл В. Куник, Бернгард Мункачи, Фейзханов тата ытти ученăйсен ĕçĕсене тишкĕрсе тухать те хăйĕн татăклă сăмахне калать. Çакна ăслăçсем «Теория булгарского происхождения чуваш Н. И. Ашмарина», теççĕ.

1912 çулта Хельсинкинче Золтан Гомбоц Н. И. Ашмарин, Б. Мункачи тата ытти ăслăçсем вĕрентнипе усă курса, «Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache» уникаллă кĕнеке пичетлет. Кунта вăл мадяр чĕлхине кĕнĕ 250 яхăн пулхăр-чăваш сăмахĕсене ытти тюрк чĕлхисенчи сăмахсемпе танлаштарать, вĕсен хушшинчи çыхăнупа тытăнăва ĕненмелле кăтартать.

Чăваш чĕлхин историне тĕпчекен паянхи ăслăçсем нумай мар пулсан та вĕсем юлашки вăхăтра питĕ хаклă ĕç турĕç. Чăн малтан кунта В. Г. Егоров профессор тата Аслăлăх Академин член-корреспонденчĕ Б. А. Серебренников ячĕсене аса илмелле. Чăваш чĕлхипе историйĕ çинчен пĕлес тесен, малта асăннă «О происхождении чувашского народа» кĕнекере паха ĕçсем пур. И. Д Кузнецов, В. Д. Димитриев, Н. А. Андреев çырнисем хамăр чĕлхен историйĕпе паллаштараççĕ.

Халь эпир мадяр чĕлхине кĕнĕ пулхăрла-чăвашла сăмахсене пăхса тухăпăр, вĕсене чăн малтан, май килнĕ çĕрте, тутар, монгол чĕлхисемпе танлаштарăпăр.

Пирĕн статьяра малалла мадярла сăмахсем тĕл пулĕç*. Çавăн пирки çеç эпир кунта вулакансене мадяр чĕлхи тата ун орфографийĕ çинчен пĕр-ик сăмах каласшăн.

Финн-угор йышне кĕрекен чĕлхесенчен мадяр чĕлхи чи пысăккараххи. Фонетика енчен илсен те мадяр чĕлхи, чăваш тата ытти тюрк чĕлхисем пекех, сингар-монизм законне пăхăнса тăрать. Пĕр-пĕр сăмахра е малти ретри, е кайри ретри усă сасăсем кăна пулма пултараççĕ. Тĕслĕхсем: kicsiny (кичинь > чăв. кĕçĕн), sarló (шарло > чăв. çурла) тата ыт. те.

Мадяр чĕлхинче сăмах тĕпĕ çумне тĕрлĕрен суффиксем (аффикссем) çыпçăннипе (аглютинациленнипе) çĕнĕ сăмахсем пулса е улшăнса пыраççĕ. Тĕслĕхрен: borju-k-nak (пăру-сен-е). К—нумайлă хисеп суффиксĕ, nak—пару падеж суффиксĕ.

Япала ячĕсем улшăнаççĕ (сăпатланаççĕ): kardo-m (хĕç-ĕм), kardo-d (хĕç-ÿ), kardo-tok (хĕç-ĕр) т. ыт. те. Падежсен шучĕ çирĕме яхăн. Япала ячĕ умĕнче тăракан тепĕр япала ячĕ (тюрк чĕлхисенчи пекех) унăн определенийĕ пулса тăрать. Иккĕмĕш япала ячĕ камăнлăх аффиксне йышăнать. Тĕслĕх: anya könyv-e (анне кĕнек-и) тата ыт. те. Мадяр чĕлхинче те рода пĕлтерекен грамматикăлла формăсем çук. Предлогсем вырăнне хыççăмахсем пур. Тĕслĕх: könyv m e l l e t t (кĕнеке ç у м ĕ н ч е).

Синтаксис енчен илсен те мадяр чĕлхи тюрк чĕлхисене çывăх тăрать. Определенисем япала ячĕ умĕнче тăраççĕ, анчах вĕсем япала ячĕпе, сăпат, хисеп, род енчен килĕшмеççĕ. Хисеп ячĕсем хыççăн япала ячĕсем пĕрреллĕ хисепре тăраççĕ: öt disznó (пилĕк сысна). Япала ячĕсем пĕр-пĕрин çумне час-часах ним улшăнмасăрах ларнипе хут сăмахсем пулаççĕ: anyanyelv анне чĕлхи > тăван чĕлхе), író-asztal (çыру сĕтелĕ).

Мадяр сăмахĕсене вулама çăмăлтарах пултăр тесе, эпир кунта хăшпĕр саспаллисене вырăс е чăваш саспаллийĕсемпе танлаштаратпăр.

С—вырăсла ц; cs—вырăсла ч; gy—«ача» сăмахри «ч» пек, вырăсла «дь» евĕрлĕрех; hy—«няня» сăмахри «н» пек»; s—вырăсла ш; sz—вырăсла с; ty—«чăваш» сăмахри «ч» пек; ly—«лĕпĕш» сăмахри «л» пек; z—вырăсла «з»; zs—вырăсла «ж»; i, ö, ü саспаллисем нимĕçле i, ö, ü саспаллисем пекех, анчах вĕсене тăсса вуламалла мар. Усă саспаллисем тăрринче чалăш йĕр пулсан, (ударени палли) вĕсене вара тăсса вуламалла: á, é, í, ó, ú.

Паллах ĕнтĕ, мадяр чĕлхине кĕнĕ чăваш сăмахĕсем чăваш халăхĕ камран пулса кайнă ыйтăва тĕпĕ-йĕрĕпе татса пама пултараймаççĕ, çапах та вĕсем авалхи мадярсен (угрсен) кÿршисем камсем пулнине тата вĕсем культурăпа экономика енчен мĕнле пусма çинче тăнине тĕплĕн кăтартса параççĕ.

Авалхи чăваш чĕлхипе калаçакан халăхсем камсем пулни тата вĕсем мадярсемпе мĕнле вырăнсенче кÿршĕллĕ пурăнни çинчен сăмах хускатса яриччен, чăн малтан мадяр чĕлхине кĕнĕ авалхи чăваш сăмахĕсене ушкăнăн-ушкăнăн уйăрса тухар. Мадярсем, хальхи тăван çĕршывне пырса кĕриччен, паллах, пулă тытса пурнакан, сунара çÿрекен халăх пулнă. Вĕсен пурнăçĕнче килти выльăх-чĕрлĕх пысăк вырăн йышăнман. Тюрк чĕлхипе калаçакан халăхсемпе (пулхăрсемпе) кÿршĕаршăн пурăнма тытăнсан, мадярсем выльăх-чĕрлĕх, чăх-чĕп усрама вĕренеççĕ, вĕсен ячĕсене йышăнаççĕ. Çапла вара, хальхи мадяр чĕлхинчи хăшпĕр выльăх-чĕрлĕх ячĕсем чăваш сăмахĕсене çывăххи уççăн курăнать.

Мад.	ökör	чăв.	вăкăр
»	tinó	»	тына
»	ünó	»	ĕне
»	borjú	»	пăру
»	kecske	»	качака
»	disznó	»	сысна
»	tyúk	»	чăх(а)
»	teve	»	тĕве

Хăшпĕр юр-вар ячĕсене те мадярсем хăйсен кÿршисенченех илнĕ. Ак, сăмахран, эпир «ĕне ырри» тетпĕр. Мадяр чĕлхинче író сăмах пур. Вăл чăвашла ĕне сĕтĕнчен тунă т ă п ă р ч ă тени пулать. Паллах, író сăмахпа ĕ н е ы р р и хушшинче этимологи çывăх. Мадярла túró сăмах та т у р ă х сăмаха пĕлтерет.

Мадярсен чĕлхине пуринчен ытла ялхуçалăх ĕçĕсене, ялхуçалăх продукчĕсене пĕлтерекен сăмахсем кĕнĕ. Ку, паллах ĕнтĕ, вырăнтан вырăна куçса çÿренĕ мадярсем культурăлла çĕнĕ терминсене çĕрĕçĕпе пурăнакан кÿршисенчен йышăннине пĕлтерет.

Мад. eke	чăв. ака(пуç)
sarló	» çурла
árpa	» урпа
szór/ni (инфинитив)	сăвăрни (тырă)
szúr/ni (инфинитив)[1]	сĕрни (сăра)
serpó	» çĕпре
kovász	» кăвас (чусти)
komló	» хăмла
sör	» сăра
kender	» кантăр
tiló	» тылă
alma	» панулми
bors	» пăрăç
borsó	» пăрçа
gyümölcz	» çимĕç тата ыт. те.

Çурт-йĕрпе çыхăннă сăмахсем те, паллах, тюрк чĕлхипе калаçакан пулхăрсем цивилизаци енчен ун чухнехи мадярсенчен çÿлте тăнине пĕлтерессĕ.

Мад. sátor	чăв. çатăр
bölczó	» пĕлчĕ (зыбка)
szék	» сак(ă)
seper(ni)	» шăпăр (урайне шăлни)
tükör	» тĕкĕр
gyertya	» çурта
gyúrü	» çĕрĕ

Мадярсен кÿршисем çырупа шут ĕçне те лайăх пĕлнĕ. Паллах ĕнтĕ, ăс-тăн культурине пĕлтерекен сăмахсене те мадярсем авалли пулхăрсенченех илнĕ. Тĕслĕхсем: мад. írni, чăв. çыр; мад. töménу, чăв. тĕмень (вунă пин), вырăсла тьма; мад. szam, чăв. сум, вырăсла «счет». Çакăн хыççăн паянхи чăваш чĕлхинчи «сумлă çын», «сумсăр çын» е «сумсăра тухнă» сăмахсен пĕлтерĕшне ăнланса илме пит çăмăл.

Будапешт университетĕнче чăваш чĕлхи вĕрентекен Ю. Ф. Немет профессор Чăвашсен педагогика институтне çырнă çырăвĕнче «добродетель», «порок», «буква»

---

* Литерасем çук пирки мадярла о, и хăшпĕр саспаллисем тăррине икĕ чалăш паллă вырăнне пĕрер кăна лартнă. *Ред.*

[1] Мадяр чĕлхинче инфинитивпі суффикс йышăнать.

сăмахсем те пулхăр-чăваш сăмахĕсемех, тет.

Пулхăрсемпе авалхи мадярсем хушшинче ăру-йăх, пару-илӳ енчен çыхăну пулни те курăнать. Тĕслĕх: мад. kéró, чăв. к ĕ р ӳ. Кальхи «йĕкĕреш» тенĕ сăмаха та мадярсем чăвашсен авалхи тăхăмĕсенченех илнĕ пулмалла: мад. iker, чăвашла й ĕ к ĕ р, мад. kölczön, чăв. кивçен тата ыт. те.

Чир-чĕр ячĕсенчен мад. csécs, чăв. ч е ч ч е (ăна ч е ч ч е тухнă) сăмаха кăтартма пулать.

Çутçанталăка пĕлтерекен сăмахсем те тĕл пулаççĕ. Мад. tenger, чăв. т и н ĕ с; мад. sár, чăв. ш у р; мад. szél, чăв. ç и л.

Хăшпĕр ӳсентăран, тискер кайăк ячĕсене те мадярсем тюрк чĕлхипе калаçакан пулхăрсенченех илнĕ. Вĕсен шучĕ пысăк, анчах эпир кунта (ун çинчен малтанах каларăмăр), чăваш сăмахĕсемпе çывăххисене çеç кăтартăпăр.

Мад. gyékény	чăв.	чакан
gyom	»	çум
koczány	»	кучан
bors	»	пурăш
bölény	»	пăлан
oroszran	»	арăслан

т. ыт. те.

Культура терминĕсемсĕр пуçне пулхăр чĕлхинчен мадяр чĕлхине ытти сăмахсем те куçнă.

мад. bélyeg	«	чăв. палăк
korom	«	—«— хăрăм
gyenge	«	—«— çемçе
bátor	«	—«— паттăр
kek	«	—«— кăвак
kicsiny	«	—«— кĕçĕн
sárga	«	—«— сарă
sürü	«	—«— çăра

т. ыт. те.

Паллах ĕнтĕ, çакăнта асăннă чăваш сăмахĕсем ытти тĕрек чĕлхисенче те тĕл пулаççĕ, анчах вĕсем тутар, пушкăрт тата ытти тĕрĕк чĕлхисенчен хăшпĕр фонетикăлла паллăсемпе уйрăлса тăраççĕ.

Çав фонетика законĕсене кĕскен пăхса тухни те вулаканшăн усăллă пулĕ.

Мадяр чĕлхине кĕнĕ ытти тĕрĕк сăмах ушкăнĕнчен чăваш сăмахĕсене уйăрса илнĕ чух çакна астумалла.

1. Ытти тюрк сăмахĕсенче (кунта эпир тутар чĕлхине илĕпĕр) «з» сасă вырăнне мадяр, чăваш, монгол чĕлхисенче «р» сасă илтĕнет. Чĕлхеçсем çак явление ротацизм теççĕ. Тĕслĕхсем: мад. borju, чăв. пăру, монг. biraru, тут. бозау; мад. iker, чăв. йĕкĕр:, монг. ихир, тут. игез; мад ökör, чăв. вăкăр, монг. ӳхер, тут угез.

2. Мадяр, чăваш, монгол чĕлхисенче «л» сасă вырăнне ытти тюрк чĕлхисенче хăшпĕр чух «ш» сасă кĕрсе ларать. Чĕлхеçсем çак явление вара ламбдацизм теççĕ. Тĕслĕхсем: мад. kölyú, чăв. килĕ, тут. киле; чăв. кĕмĕл, тут. кемеш; чăв. чул, монг. чулуу, тут. таш.

3. Мадяр, чăваш, монгол сăмахĕсен пуçламăшĕнчи хăшпĕр «ш» сасă ытти тюрк чĕлхисенче «с» сасă пулать. Тĕслĕхсем: мад. sár, чăв. шур, мон. шар, тут. саз (болото).

4. Мадяр тата чăваш сăмахĕсен вĕçĕнчи «м» сасă ытти тюрк сăмахĕсенче «н» сасă пулать. Тĕслĕх: мад. szam, чăв. сум, тут. сан (число, счёт).

5. Мадяр тата чăваш чĕлхинчи «и», «ы» сасăсем вырăнне ытти тюрк чĕлхисенче «а» сасă пулать. Тĕслĕх: мад: tiló чăв. тылă, тут. талкы.

6. Хальхи чăваш чĕлхинчи «ç» сасă пулхăрсен чĕлхинче «с» е «ч» (хачă, пачĕ сăмахсенчи «ч») сасă евĕрлĕ илтĕннĕ пулмалла, мĕншĕн тесен «ç» сасăпа пуçланакан хальхи чăваш сăмахĕсем мадяр чĕлхине «с», «ч» сасăпа кĕнĕ. Чăвашла «ç» ытти тюрк чĕлхисенче «й» сасса тан.

мад. sarló, чăв. çурла,
—«— gyom, —«— çум,
—«— szél, —«— çил,
тĕрĕкле jar
алтайла jонг,
уйгур, тĕрĕк. jäl

çырла, мад. szölló
çĕрĕ, мад. gyúrú,
тут. йозек

Çармăс чĕлхине кĕнĕ чăваш сăмахĕсем те çавăн çинченех калаççĕ. Чăвашла «ç» сасăсем кунта та «с» сасă пулса тăнă.

чăв. çурла,	çарм. сарла
—«— çурта	—«— сарта
—«— куçарас	—«— кусараш
—«— калаçас	—«— каласаш
—«— çырас	—«—сираш

т. ыт. те.

Ку ĕнтĕ пулхăр-чăваш чĕлхинче мадярсемпе кӳршĕ пурăннă чухнех икĕ тĕрлĕ калаçу пулнине пĕлтерет.

Акă мĕн çырать «с» сасă çинчен А. С. Канюкова («Ялав», 1-мĕш №, 1959 ç.)

«Хĕрлĕ-Чутай районĕн пĕр пайĕпе Муркаш районĕн тата Элĕк районĕн Выла шывĕ тăрăхĕнчи хăшпĕр ялсенчи ват çынсен уйрăмах хĕрарăмсен чĕлхинче «с» сасă тĕл пулать. «С» сасă чăваш литератури чĕлхинчи «ш» «ç» сасăсем вырăнĕнче пулать. Тĕслĕхсем: «Ста пурнатăр-ке эсир?» «Ай, су ĕçес килет, ăста кĕрсе ĕçесех?» (Мăн Этмен, Хĕрлĕ-Чутай районĕ).

— Сэр ста каятăр?

— Пэр уя каятпăр-ха, тыр урма.

Сомăр çома поçлать те, ниста пĕр чĕрчон та корнмаç (Токшик, Муркаш районĕ).

Упасем таслаç, премĕк параç те татах ик ора тăрнче таслаç çав (Тралькасси, Хĕрлĕ Чутай районĕ).

Çакăнта каланисенчен Н. И. Ашмарин: «Чăваш» тенĕ сăмах çураç, çурас, çăваç, çăвас сăмахсенчен тухса кайнă, тени тĕрĕссĕн курăнать, мĕншĕн тесен хальхи чăваш чĕлхинче те «ç», «ш», «ч» сасăсем час-часах ылмашăнаççĕ. Тĕслĕхсем: çăмăр, чăмăр, кăçкăр, кăчкăр, кăшкăр тата ыттисем те.

Чăваш чĕлхин тĕпчевçисем вĕрентнĕ тăрăх, чăваш чĕлхинчи «л», «р» сасăсем монгол чĕлхинчи «1», «г» сасăсемпе пĕр пек пулни чăваш чĕлхи ытти тĕрĕк чĕлхисем хушшинче чи ваттине пĕлтерет. Çапла вара, тутар чĕлхинчи «з», «ш» сасăсем хăйсем тахçан авалхи «л», «р» сасăсенчен пулса кайнă. Ку чĕлхе факчĕ чăваш чĕлхи ытти тюрк чĕлхисем хушшинче чи ваттине тата вăл Алтай чĕлхисен ушкăнне те çывăх тăнине пĕлтерет.

Наука Академийĕн член-корреспонденчĕ Б. А. Серебренников Чăваш тĕпчев институчĕн «Ученăй запискисен» 14-мĕш кĕнекинче «К вопросу о действительных взаимоотношениях между чувашским, булгарским и татарским языками» ятлă статьяра (972—73 стр.) хальхи тутар чĕлхинчи «з» сасă тахçан авалхи «р» сасăран пулса кайнă, тет. Сăмахран, паянхи тутар сăмахĕ «утыз» (чăв. «вăтăр») малтанласа «отур» е «отуз» пулма пултарнă, тет. Малалла вăл: Хăшпĕр юлташсем хальхи «утыз» сăмах пулхăр чĕлхинче «вутыр» пулнă, анчах темиçе çĕр çул урлă, каллех «утыз» пулса тăнă, тени кулăшла япала, çавнашкал явлени тутар чĕлхи пулхăр чĕлхинчен тухса кайнă текен тĕпчевçĕсен пуçĕнче кăна пулма пултарнă, тет.

Паллах ĕнтĕ, паянхи чăваш чĕлхи те пилĕк-ултă çĕрçул каялла шăп пулхăр чĕлхи пек пулнă теме йывăр, анчах пулхăр саманинче пурăннă çынсен вилтăприсем çинчи чул палăксене касса çырнă сăмахсене тишкĕрсе тухсан, авалхи пулхăр чĕлхипе чăваш чĕлхи хушшинчи тăванлăхран ним иккĕленмелли те çук (ун пирки тĕплĕнрех Н И. Ашмаринăн «Булгары и чуваши» кĕнекинче вулама пулать).

чăвашла	пулхăрла
ойх, уйăх	ай (у) х
çол, çул	джал (е зял)
пилĕкĕм (виçĕмтăваттăм евĕрлĕ)	биел (е) м
хĕр	хир
арнякон, эрнекун	аирня куан
çичçĕр вăтăр	джиат-джюр вутор

тутарла
ай
яшь
жил (джил тесе вуламалла)

монголла
биш
кыз
шомги кон
жиде йоз утыз т. ыт. те.

Çӳлте калани тĕслĕхсенчен уççăн курăнса тăрать. Тутарла «з», «ш» сасăсем вырăнĕнче пулхăр тата чăваш сăмахĕсенче «р», «л» сасăсем тăраççĕ. Апла пулсан, XIV-мĕш ĕмĕрсенче лартнă чул палăксем çинчи пулхăр сăмахĕсем паянхи тутарсен сăмахĕсем мар, вĕсем паянхи чăваш сăмахĕсене çывăх сăмахсем пулни уççăн курăнать.

Уçă сасăсене илсен. пулхăрпа чăваш сăмахĕсем хушшинчи уйрăмлăх вара ак çакăнтан курăнать. Ытти тюрк чĕлхисенче те «а» сасă çаплипех юлнă: тут. бар, чăв. пур; тут. адым, чăв. утăм. Çармăс чĕлхине кĕнĕ пулхăр-чăваш сăмахĕсем те «а» сасса çухатман:

çарм. тарык
—«— сарта
—«— сарла
—«— парня
чăв. турăх (монг. тараг),
чăв. çурта (алт. йарта)
чăв. çурла (турецк. lar («çур»)
чăв. пӳрне (тут, бармак) т. ыт. те.

Çакăн çинченех А. С. Канюкова («Ялав», 1-мĕш №, 30 стр.) ак мĕн тет: «Хальхи «у», «о» сасăсем вырăнне «а», «ă» сасăсем вырăнти калаçусенче чылай сăмахсен пĕрремĕш сыпăкĕсенче сыхланса юлнă. Тĕслĕхсем: Эс Шапашкарта полсай-ка ĕнер? (Шураç, Элĕк районĕ «...Çанта хаçатсем вăласа лараç, кăçкăрмаç, мĕнле-ке апла, эй (Талай, Етĕрне районĕ», т. ыт. те.

2. Хальхи чăваш чĕлхинче «ы», «и» сасă ытти тюрк чĕлхисенче «а» сасса тан. Хăшпĕр монгол е мадяр чĕлхинчи сăмахсенче те тюрк чĕлхисенчи «а» вырăнне «и» сасă ларать. Ку вара тюрк халăхĕсен чĕлхинчи «а» сасă «ы» сасса куçни тахçан ĕлĕк, алтай-тюрк чĕлхисен пĕрлешĕвĕ вăхăтĕнчех пулма пултарнине пĕлтерет: чăв. çыр, мад. írni, монг. дьиру, тут. язу.

Çапла вара, авалхи мадярсен чĕлхине кĕнĕ сăмахсем те, пулхăр сăмахĕсем те паянхи чăваш сăмахĕсене питĕ çывăх тăраççĕ, çав вăхăтрах вĕсенчен хăшпĕрисем, пĕлтерĕш енчен те, сасăсем енчен те монгол чĕлхипе килĕштерсе тăраççĕ.

Чăваш чĕлхине ытти тюрк, мадяр, монгол, алтай чĕлхисемпе танлаштарса пăхни чăваш чĕлхи историне çутатса пама хаклă материал пулса тăрать.

Халиччен каланă хыççăн ак мĕнле ыйту сиксе тухать: хăш вăхăтра тата хăш тĕлте хальхи чăвашсене çывăх калаçакан пулхăрсем мадярсемпе кӳршĕллĕ пурăннă?

Историксем каланă тăрăх (История Государства Российского Карамзина, Москва, 1903, т. 1, стр. 83) мадярсем 890 çулта Киев патĕнче Днепр урлă каçса хĕвеланăçнелле хускалса кайнă та хăйсем халь пурăнакан çĕршывне пырса кĕнĕ. Апла пулсан, мадярсем пулхăрсемпе тăххăрмĕш ĕмĕрччен, çĕнĕ çĕре куçса кайиччен çеç кӳршĕллĕ пурăнма пултарнă. Кун пирки тĕпчевçĕсем икĕ тĕрлĕ калаççĕ: пĕрисем Урал тăвĕн хĕвеланăç енне (хальхи пушкăртсем пурăнакан вырăна), теприсем Çурçĕр Кавказпа Дон хушшине кăтартаççĕ.

Тата тепĕр ыйту: хальхи чăваш чĕлхипе монгол чĕлхисем хушшинчи пĕрпеклĕхсем мĕне пĕлтереççĕ?

Кăшт кăна историе аса илес пулать.

Тахçан ĕлĕк, пĕр икĕ пин çула яхăн каялла, Китайăн çурçĕр чиккинче хиунгну е хиунь-ю ятлă халăх вырăнтан вырăна куçса çӳренĕ. Çĕнĕ эрăн пĕрремĕш ĕмĕрĕнче гуннсен патшалăхĕ сапаланса кайнă. Вара гуннсен пĕр пайĕ хĕвеланăçнелле хускалса кайнă. Иккĕмĕш ĕмĕрте гуннсем Урал шывĕ патне çитнĕ. 374 çулта Баламир ертсе пыракан гуннсен ушкăнĕ Атăл урлă каçнă та унччен Атăлпа Дон хушшинче пурăннă а л а н ятлă халăхсене пăхăнтарнă. Пурăнсан-пурăнсан, гуннсемпе а л а н с е м пĕр майлă пулса, Хура тинĕсрен хĕвеланăççурçĕр еннелле пурăнакан ют халăхне хирĕç тапăннă, вĕсене аркатса тăкнă. 433—454 çулсенче Дунай шывĕн анатри йухăмĕнче Атил патшалăхĕ кĕрлесе тăнă. Атил патшалăхĕ тусса кайсан, гуннсен пысăк ушкăнĕ каялла, Днепрпа Дон патнелле таврăннă. Тепĕр ушкăнĕ Дунайпа Днестр Хура тинĕсе юхса кĕрекен вырăнсене йышăннă та пĕр хускалмасăр çиччĕмĕр ĕмĕр вĕçне çитиччenех пурăннă.

Историксем кăтартнă тăрăх Дунай çинче пулхăрсен иккĕмĕш кĕнеçĕ Аттилăн юратнă ывăлĕ Ирник пулнă. Ирник хыççăн Курт пулнă. Вăл та гунн çынниех, Орган кĕнеç çемйинчен тухнăскер пулнă. Çапла вара пулхăрсемпе гуннсем тачă çыхăнса кайни курăнать.

Дунайпа Днестр хушшинче пурăнакан пулхăрсем 678 çулта Дунайăн сылтăм енне каçаççĕ те унта пурăннă славянсене пăхăнтараççĕ, анчах хăйсем те славянланса каяççĕ. Вĕсен ячĕ анчах юлнă (хальхи Болгари).

[1] Грексен алфавитĕнчи Л саспалли ятĕнчен, *ламбда* сăмахран пулса кайнă термин.

Дунай ҫинчен каялла таврӑнакан пулхӑрсем Атӑл ҫинчи патшалӑхне шӑп хӑҫан туса лартни ҫинчен калама йывӑр, анчах та историксем ӑна ҫиччӗмӗш ӗмӗртен маларах пулма пултарайман, теҫҫӗ. Атӑл ҫинчи пулхӑр патшалӑхӗ ҫинчен эпир ытларах араб историкӗ Ахмет-Ибн-Фадланран (922 ҫул) пӗлетпӗр.

7-мӗш ӗмӗрчен Атӑлпа Шур Атӑл хушшинчи халӑхсен ячӗсем хушшинче «чӑваш», «ҫуас» е савнашкал ят пулманни курӑнать. Ун ҫинчен ак мӗн кӑтартса парать.

350-мӗш ҫулсем тӗлне готтсен усал патши Эрманарих морд-енс, мер-енс, сремис-енс халӑхсене пӑхӑнтарнӑ тени пур (-енс готт чӗлхинче нумай хисепе пӗлтерекен суффикс). Кун ҫинчен готтсен историкӗ Йорданис 550 ҫулсенче ҫырнӑ. Ҫапла вара, чӑвашсен авалхи тӑхӑмӗсем Атӑл тӑрӑх ҫурҫӗрелле пулхӑрсемпе пӗрле каярахпа ҫеҫ хӑпарма пултарнӑ.

Ҫырса пӗтернӗ май, тепӗр ыйтӑва та ответлер. Паянхи чӑваш чӗлхин ватӑ тӑхӑмӗ тюрк чӗлхисем пӗр-пӗринчен уйӑрлса кайиччен, Байкал кӳллисем патӗнче, монгол-алтай чӗлхисем сарӑлнӑ вырӑнсенче, хунав янӑ пулмалла. Вӑл тюрк чӗлхисемпе алтай-монгол чӗлхисем хушшинче хӑйне уйрӑм тӑнӑ. Каярахпа гуннсемпе пулхӑрсен пӗрлешӗвӗ вӑхӑтӗнче, пулхӑрланса кайнӑ, ҫапах та вӑл мӗн юлашки вӑхӑтчченех хӑйӗн законӗсемпе таланса пынӑ.

М. ФЕДОТОВ.

Азербайджан культурин пысӑк уявӗ

Ҫак кас хине Мускаври театрсемпе концерт залӗсенче, Манежнай площадьпе ҫӗрпыври культура ҫурчӗсенче, радиоприемниксемпе динамиксем умӗнче халӑх чылай йышлӑ пулчӗ. Нумай нациллӗ совет халӑхӗ Азербайджан искусствипе литературин Мускавра иртнернӗ юлашки концертне хумханса пӑхрӗ, радиопа итлерӗ. Мускав ҫыннисем вара тӑванла азербайджан халӑхӗн представителӗсене, савӑнӑҫлӑн кӗтсе илнӗ пеках, ӑшӑ кӑмӑлпа, пӗтӗм чӗререн ырӑ сунса ӑсатрӗҫ. Юлашки концерта вара Мускав ҫыннисем азербайджанран килнӗ чыслӑ та хисеплӗ хӑнасене, вӗсен наци формипе аталанса пыракан искусствишӗн савӑнса, нумайччен алӑ ҫупса саламларӗҫ. Юлашки концертран тухсан вӗсем вунӑкунлӑхра кӑтартнӑ концертсемпе балетсене, оперӑсемпе спектакльсене, художествӑлла пултарулӑх ансамблӗсен, поэтсен сӑввисене тепӗр хут аса илчӗҫ. Ҫӑлкуҫ евӗр шӑнкӑртатса юхан азербайджан юрри-кӗвви те, тӗлӗнмелле илемлӗ балечӗ те, халӑх ташши-юрри те яланлӑхах асра юлчӗ. Вунӑкунлӑх хушшинче Мускав ӗҫҫыннийӗсем К. Караевӑн «Семь красавиц» балетне курчӗҫ, ӑна Ахундов ячӗпе хисепленекен оперӑпа балет театрӗ кӑтартрӗ. Азизбеков ячӗпе хисепленекен театр коллективӗ В. Шекспирӑн «Отелло» драмине, С. Вургун ячӗпе хисепленекен театр унӑн «Вагиф» драмине лартса пачӗ.

Заводри юрӑпа ташӑ ансамблӗн концерчӗ те Мускав ӗҫҫыннийӗсене питӗ килӗшрӗ. Шмидт лейтенант ячӗпе хисепленекен заводри ансамбль республикӑри художествӑлла пултарулӑх кружокӗсенчен чи лайӑххи шутланать. Ансамбль участникӗсем — рабочисемпе служащисем — азербайджан ташшисемпе юррисене пысӑк ӑсталӑхпа кӑтартрӗҫ. Уйрӑммӑнах «Баку» сюитӑри хӗрсен ташши пурне те килӗшрӗ.

Азербайджан литераторӗсем те Мускав ҫыннисене хӑйсен нумай енлӗ произведенийӗсемпе паллаштарчӗҫ. Вунӑкунлӑх хушшинче азербайджан литераторӗсен произведенийӗсене СССР писателӗсен Союзӗнче тӗплӗн сӳтсе яврӗҫ. Вунӑкунлӑхӑн юлашки касӗнче Р. Рза, С. Рустам, Б. Вагабзаде, М. Гюльгун, А. Джамиль, Н. Рафибейли тата ытти поэтсем хӑйсен сӑввисене вуласа пачӗҫ.

— Пирӗншӗн, Советлӑ Азербайджан представителӗсемшӗн, искусствӑпа литература вунӑкунлӑхӗ пирӗн культурӑн ҫав тери пысӑк уявӗ пулса тӑчӗ,— терӗ хӑйӗн юлашки сӑмахӗнче Азербайджанри Коммунистсен партийӗн Центрльнай комитечӗн секретарӗ А. Байрамов.— Ҫак уяв нумай нациллӗ Тӑван ҫӗршывӑн халӑхсем хушшинчи туслӑхне тепӗр хут кӑтартса пачӗ.

Ӳкерчӗкре: Заводри ансамбль «Баку» сюитӑри хӗрсен ташшине ташлать.

М. Редькин тунӑ сӑнӳкерчӗк (ТАСС).

Журнал хуплашкин пӗррмӗш страницинче: электроаппаратсем тӑвакан заводра ӗҫлекен Нина Кочнева. П. Ефремов тунӑ сӑнӳкерчӗк; тӑваттӑмӗш страницӑра: Ильинкӑри кану ҫуртӗнче. А. Припалов тунӑ сӑнӳкерчӗк.

ЯЛАВ № 6 (356)
ИЮНЬ — 1959

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ЧУВАШИИ.
ИЗДАТЕЛЬ: ЧУВАШСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО.

Редактор: Г. А. Ефимов. Редколлегия: В. О. Алагер, В. Я. Канюков, И. Д. Кузнецов, П. К. Львов, А. Ф. Талвир, Уйп Мишши.

Рукописи не возвращаются *Корректор Ю. Миронова*

НТ 00137. Подписано к печати 16-VI-59 г. Объем 5,82 п. л. Тираж 10.000 экз. Заказ № 923. Цена 2 руб.

Адрес редакции: Чувашская АССР, г. Чебоксары, ул. Карла Маркса, 1. Телеф. № 8—36.
Типография № 1 Министерства культуры Чувашской АССР.